

5-sinf Ingliz tili darsining tipologiyasi va uning xilma-xilligi

Begmatova Lola

TDPU tayanch doktoranti

Lola.begmatova1995@gmail.com

Chet tilidagi kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish, maqsadida mamlakatimizda maktabgacha ta'lim muassasalari birinchi yilidanoq chet tilini o'qitishga yo'naltirilgan tinglash va nutq ko'nikmalarini rivojlantirish eng muhim omil hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19-maydagi "O'zbekiston Respublikasida chet tillarni o'rganishni rag'batlantirish bo'yicha faoliyatni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora tadbirlari to'g'risida" gi PQ-5117-sonli Farmoniga muvofiq chet tillarni o'qitishni ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida rivojlantirish maqsadida ushbu yo'nalishda ta'lim sifatini tubdan yaxshilash, sohaga malakali o'qituvchilarni jalb etish va aholining chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish. Shunga ko'ra, mahalliy aholi o'rtasida chet tillarini o'rganishni ommalashtirish va ularni mukammal o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish dastlabki maqsadga aylandi. Shuning uchun ta'limning barcha bosqichlarida chet tillarini o'qitish bo'yicha xalqaro miqyosda tan olingan dastur va darsliklarning bajarilishini muvofiqlashtirish, shuningdek o'qituvchilar o'rtasida zamonaviy pedagogik ko'nikmalarni rivojlantirish, hududlar, tarmoqlar va ta'lim ehtiyojlarini tahlil qilish natijalari asosida talabga javob beradigan chet tillarini o'qitishni tashkil etish chet tillarini biladigan mutaxassislar tarkibidagi muassasalar bu borada ustuvor vazifa hisoblanadi[2].

Chet tillarni, ayniqsa ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishning dastlabki bosqichida bir qator muammolar yuzaga keladi: interferensiya hodiasini, ingliz tili dars tipologiyasi, grammatika hodisalari va boshqalar. Ingliz tili darsining tipologiyasi har bir bosqichda turlichadir.

Tipologiya (tip va ...logiya) — obyektlarni mavhum, umumlashgan model (tip)lar yordamida ilmiy tasnif qilish usuli. Bunda o'rganilayotgan obyektlarning eng muhim struktur va funksional xususiyatlari qayd etiladi. Tipologiyaning asosiy xususiyati shundaki, u nafaqat o'rganilgan, bilib olingan obyektlarni tasnif qilish, balki u yoki bu davrdagi fanga hali ma'lum bo'lmagan obyektlarning mavjud bo'la olishini avvaldan ko'rsatish, aniqlashga ham imkon beradi. D.I.Mendeleyevning elementlar davriy sistemasi bunga aniq namuna bo'la oladi. Ilmiy tafakkurning universal usullaridan biri bo'lgan tipologiya o'rganilayotgan obyektlar o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni ochib berishga, ularni aynan o'xshatish, tenglashtirish

yo‘llarini topishga asoslanadi va ko‘plab fan sohalarida qo‘llanadi, biroq xilma-xil xossalari obyektleri ko‘p bo‘lgan biologiya, kimyo, geografiya, tilshunoslik, psixologiya kabi fanlarda samarali foydalaniladi[8].

Tilshunoslikda tipologiya — umuman til tuzilishining muhim belgilarini alohida, ayrim olingan tillar qurilishini o‘rganish va ularni har tomonlama taqqoslash asosida aniqlovchi va umumlashtiruvchi tilshunoslik bo‘limi. Tipologik metodlar turli tuman tillarning fonologiyasi, morfologiyasi, sintaksisi va leksikasi asosidagi o‘xshashliklar va tafovutlarni aniqlashga, lingvistik universalialarni, shuningdek, tillarning tiplarini — til qurilishi tabiati haqidagi umumlashgan, mukammal holdagi tushunchalarni belgilashga qaratilgan. Tillarning tiplari grammatikada tushunchalarni anglatish usuliga, munosabatlarni ifodalash texnikasiga va birikish, bog‘lanish darajasiga qarab aniqlanadi. Tipologik tadqiqotlar til tizimining alohida, ayrim kichik tizimlari asosida ham olib boriladi, shu tufayli fonologik, morfologik, sintaktik va semantik tipalogiyalar farqlanadi. Ikki yoki undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo‘lmagan har xil tizimdagi tillarning ayrim xususiyatlarini qiyosiy tipalogiyada o‘rganiladi. Aniqlanadigan tipologik belgilar ma’lum bir kichik tizimning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, lekin til qurilishida ular turli nisbatlarda birikadi, shuning uchun mazkur belgilardan biri asosiy, yetakchi hisoblanadi. So‘zning tarkibiy tuzilishi asosida tillarning morfologik, tipologik tasnifi yaratildi, biroq tadrijiy taraqqiyot natijasida tilning tipi o‘zgarishi mumkinligi sababli tillarning tiplari sof holda uchrashi isbotlanmagan. Tilshunoslik sohasidagi tipologik tadqiqotlar nemis olimi F.Shlegel asarlaridan boshlangan. Keyinchalik tillar tipalogiyasi bo‘yicha A.V.Shlegel, V.Gumboldt, X.Shteyntal, A. Shleyxer, amerikalik E.Sepir, V.Skalichka, A.Martine, F.F.Fortunatov, I.I.Meshchaninov, B.Uspenskiy, Yu.V.Rojdestvenskiy, V.N.Yarsevalar tadqiqotlar olib borganlar. O‘zbekistonda ham A.Abduazizov, J.Bo‘ronov, Q.Toymetov va boshqalar tipalogiya masalalari bilan shug‘ullanganlar [3].

Tilning tuzilishi tipologik taqqoslashlar uchun boshlang‘ich nuqtasi, tayanch birligi bo‘lib xizmat qilishi kerak; aks holda, o‘z-o‘zidan bir xil tilning boshqa hodisalariga munosabatidan tashqarida --+informatson bo‘lmagan individual atom hodisalari taqqoslanadi [4]. Agar turli tuzilmalar adekvat shartlarda va bir xil taxminlar ostida tasvirlangan bo‘lsa, keyin bu tuzilmalarni taqqoslash strukturaviy tipologiyaning predmetini tashkil qiladi. Shunday qilib, tillarning strukturaviy tipologiyasini tizimlilik, tizimli xususiyatlar, ya‘ni, ma‘lum bir tilning tuzilishi nuqtai nazaridan muhim bo‘lgan xususiyatlari bo‘yicha turli tillardagi hodisalarni inventarizatsiya qilish sifatida aniqlash mumkin. Ushbu ishning maqsadi tillarning

tipologik tavsifi (grammatik darajada) uchun tizimli lingvistik nazariyani taklif qilishdir. Bu vazifani amalga oshirishdan oldin ham umumiy nazariy, ham amaliy xarakterdagi bir qator masalalarni (birinchi navbatda, tipologiya va struktur tilshunoslikning umumiy masalalarini) ko'rib chiqish kerak; ularning u yoki bu qarori tahlil yo'nalishini belgilaydi.

Umumjahon til munosabatlari (til universallari), birinchi navbatda, o'zga tillarni (yaqin tartibdagi tizimlar) bilan taqqoslash asosida, masalan, tillarni boshqa belgilar, tizimlari bilan taqqoslash asosida o'rnatilishi mumkin. Axborotni uzatish va saqlash uchun boshqa tizimlardan foydalanamiz. Bunday holda, taqqoslash barcha tillarni va ular bilan taqqoslanadigan tizimni tavsiflash uchun zarur bo'lgan atamalar asosida amalga oshiriladi (ya'ni, ma'lum ekstralingvistik atamalarda). Shunga ko'ra, lingvistikaning o'zi haqida emas, balki semiotik, aloqa yoki boshqa tipologiya va ushbu tipologiyada tillarning o'rni haqida fikr yuritimiz[5].

Didaktikada darsning asosiy xususiyatlarini aniqlashga turlicha yondashuvlar mavjud, B.P.Esipov, N.I.Boldirev, G.I.Shchukina, V.A.Onischuk va fikricha: darsning didaktik maqsadlarini aniqlaydigan belgilar eng universal hisoblanadi. Shu asosda quyidagi dars turlari ajratiladi:

-yangi bilimlarni o'zlashtirish darsi, ko'nikma va malakalarni shakllantirish darsi, takroriy dars, nazorat darsi, qo'shma dars.

Aslini olganda, bunday texnologiya alohida darsni o'tkazish bosqichlarini belgilashda ham maqbuldir. Umuman olganda, farq ushbu didaktik vazifalarni bajarish uchun ketadigan vaqtga ta'sir qiladi. Darsning yanada oqilona tasnifi faoliyat turiga va uning maqsadiga bog'liq. Chet tiliga nisbatan darslarning tipologiyasi ularning kommunikativ yo'nalishini aniq ajratib turadi: nutq darsi va qo'shma nutq darsi. Birinchi turdagi darslar nutq faolligini o'rgatishga qaratilgan. Ikkinchi turdagi darslar, o'quv mashqlaridan tashqari, yangi til materialini kiritish qismlarini o'z ichiga oladi (Buchbinder 1975: 55-57). Chet tili darslarining tipologiyasi bir xususiyatni aniqlashga asoslanadi: ish turi; etakchi usul; darsda foydalanilgan material.

V.D.Arakin yangi materialni tushuntiruvchi, nutqiy faoliyat turini mustahkamlash, takrorlash, o'qishning har xil turlarini o'rgatishni 15 turini aniqlaydi. Bu tasnif til bilimlarini o'zlashtirish va nutqiy ko'nikmalarni egallash darsning majburiy komponenti sifatida e'tirof etilganligi bilan bog'liq [1].

V.S.Setlin tomonidan boshqa yondashuv taklif etiladi. Bundan kelib chiqadiki, dars turlari "o'quv jarayonining bo'g'inlari va dars tizimining tuzilishi bilan bevosita bog'liq" (Tsetlin 1955: 325). Darsning 4 turini ajratib ko'rsatish taklif etiladi: yangi bilimlarni egallash, yangi bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni rivojlantirishga

tayyorgarlik; malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish; malakalarni egallash sinovi. Har bir turda muallif bir necha turdagi darslarni ajratadi [6]. Darslarni tasniflashning boshqa printsipli M.D.Salitra tomonidan tasvirlangan. Bu tasnifda dars turi qo'llaniladigan mashqlar tizimi bilan belgilanadi.

Birinchi tur: boshlang'ich ko'nikmalarni rivojlantirish darsi;

Ikkinchi tur: nutqdan oldingi ko'nikmalarni, shu jumladan ko'nikmalarni rivojlantirish darslari;

Uchinchi tur: nutq qobiliyatlarini rivojlantirish darslari. Chet tili darslari tizimiga uchta tur birlashtirilgan. Birinchi turdagi darslar doirasida turli xil ish turlari amalga oshiriladi: allaqachon o'tilgan til materialini takrorlash, yangi til materialini tushuntirish; o'quv mashqlari, qisman tarjima (Salitra 1961: 26-35).

Darslarning maqsadi: retseptiv va reproduktiv xarakterdagi birlamchi ko'nikmalarni shakllantirish. Ikkinchi turdagi darslar asosiy ko'nikmalarni avtomatlashtirishga qaratilgan. Asosiy vaqt materialni birlashtirishga sarflanadi. Ikkinchi turdagi darslarda, masalan, ingliz tilining predloglari bilan bog'liq holda, quyidagi mashqlarni bajarish mumkin:

- predloglarni turli ma'nolarda tarjima qilish (out - "tashqarida")

- berilgan mavzuga oid predloglar bilan gaplar tuzish yoki vaziyat masalan: Malika darsdan tashqarida vazifalar bajardi. Vazifa: tarjima qilishda out predlogidan foydalaning

-ma'lum predloglardan foydalanishni talab qiladigan rasmga asoslangan savol-javoblar.

Retseptiv va mahsuldor xarakterdagi rivojlangan kombinatsion qobiliyatlar hali nutq emas, balki ularga o'tishdir. Uchinchi turdagi darslar uchun samarali va retseptiv xarakterdagi mashqlar qo'llaniladi. Ular turli xil ish turlarini o'z ichiga oladi: matnni o'qish, matnga asoslangan suhbatlar, rasmga asoslangan dialog, berilgan mavzu bo'yicha xabar va boshqalar. Mashg'ulot vaqtining asosiy qismi og'zaki nutqning turlari bo'yicha turlicha bo'lgan og'zaki nutqqa bag'ishlangan.

Taklif etilayotgan dars tizimi ta'lim jarayonining turli bosqichlarida bir xil ko'rinishi mumkin emas. O'rganish bosqichlari va o'rganish darajalari orasidagi farq darslarning uch bosqichli tsikliga alohida ma'no beradi. Masalan, beshinchi sinf uchun u quyidagicha amalga oshiriladi: birinchi turi: lingvistik omillarni tanib olish va ko'paytirish darsi. Ikkinchi tur: boshlang'ich bilimlarni avtomatlashtirish darsi. Uchinchi tur: avtomatlashtirilgan ko'nikmalarni ko'proq amaliyotga kiritish murakkab harakatlar.

Misol uchun, birinchi turdagi darsda o'qituvchi bir nechta yangi ingliz so'zlarini kiritdi va ularni tanib olishga o'rgatdi. Ikkinchi turdagi darsda birlamchi malakalar

mustahkamlandi. Uchinchi turdagi darsda bu so'zlar avval o'qitiladigan konstruktsiyalarga kiritilgan. Bu yerda notanish til materiali yo'q. U faqat nutq namunalari asosida qayta ishlab chiqariladi.

O'rta maktabda darslarning uch xil sikli ularning chet tilidagi nutq tajribasiga qaratilgan. Dars turlarining nisbati hajmi jihatidan farq qiladi. 5-sinflarda materialni avtomatlashtirish uchun o'quv mashqlari kamroq. Ular erkin so'zlashga yo'naltirilgan.

Uchinchi turdagi darslar. O'rta maktabda uch turdagi darslar biroz boshqacha taqsimlanadi. Birinchi turdagi darslarda tushuntirish qisqa vaqtni oladi. Ikkinchi turdagi darslarda analitik o'qishga ustunlik beriladi. Uchinchi turdagi darslarda sintetik o'qish va og'zaki nutq mashqlari o'tkaziladi [7;103-105].

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holatda shuni ta'kidlash kerakki, ingliz tili tipologiyasi va xilma – xilligi deganda, ona til va o'rganilayotgan o'zga xorijiy tilni taqqoslash, o'xshash jihatlarini o'rganish va grammatik hodisalarni qiyoslash asosida o'quvchilarga berilayotgan ma'lumotlarni qiziqarli va ona tiliga yaqin holda taqdim qilish ko'zda tutiladi. Bu ta'lim oluvchiga chet tilini o'rganish jarayonini samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan abiyotlar

1. Аракин В.Д. Практический курс английского языка 1. 2003
2. M.Z.Sayfutdinova International scientific-practical conference on the topic of "Problems and perspectives of modern technology in teaching foreign languages". (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz 3(22), nov., 2023
3. Б .А.Успенский структурная типология языков. Москва 1965
4. Э .Сепир. Typology of density ranges I: introduction, p.198; 1993
5. Ч. Хокеттом Изучение естественного языка в плане сравнения его с системами коммуникаций животных производилось (см. Ch. F. Hockett: A course in modern linguistics, Ch. 64; Logical considerations in the study of animal communication; The problem of universals in language).
6. Методика преподавания французского языка в VIII-X классах / В.С. Цетлин Москва : Издательство Академии педагогических наук РСФСР 1955
7. Н.Ф.Тагирбекова Формирование креативной речевой деятельности будущих учителей немецкого языка общеобразовательной школы Дисс. на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Махачкала – 2006 стр 191
8. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tipologiya>